

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده الهیات و معارف اسلامی (شهید مطهری)

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن اسلامی

عنوان :

یهودیان در اسپانیای اسلامی

«از ورود تا اوایل قرن پنجم قمری»

استاد راهنما: آقای دکتر عبدالله همتی گلپان

استاد مشاور: خانم دکتر بشری دلریش

دانشجو: محمد صادقی پور

زمستان ۱۳۹۱

فصل اول: تاریخچه حضور یهودیان در اسپانیا قبل از فتح اسلامی

- ۱-۱ یهودیان در اسپانیا پیش از میلاد مسیح ۱۱
- ۲-۱ یهودیان در اسپانیا پس از میلاد مسیح ۱۷
- ۱-۲-۱ یهودیان در اسپانیا پیش از سلطه گوت‌ها ۱۷
- ۲-۲-۱ یهودیان در اسپانیا پس از سلطه گوت‌ها ۱۹

فصل دوم: موقعیت عمومی یهودیان در آندلس

- ۱-۲ نقش یهودیان در فتح اندلس ۳۲
- ۲-۲ پراکندگی یهودیان در شهرهای مختلف اندلس ۳۴
- ۱-۲-۲ قُرْطَبَه ۳۵
- ۲-۲-۲ طَلَيْطَلَه ۳۸
- ۳-۲-۲ غَرْنَاطَه ۳۸
- ۴-۲-۲ الْيُسْتَانَه ۳۹
- ۵-۲-۲ اِشْبِيلِيَه ۳۹
- ۶-۲-۲ بَرْشَلُونَه ۴۰
- ۷-۲-۲ طَرَكُونَه ۴۰
- ۸-۲-۲ طَرطُوشَه ۴۱
- ۳-۲ یهودیان در دوره حکومت امویان ۴۲
- ۱-۳-۲ دوره امارت امویان ۴۲
- ۱-۱-۳-۲ عبدالرحمن داخل ۴۲

- ۴۴ ○ ۲-۱-۳-۲ حکم بن هشام
- ۴۶ ○ ۳-۱-۳-۲ عبدالرحمن بن حکم
- ۴۹ ○ ۴-۱-۳-۲ محمد بن عبدالرحمن
- ۴۹ ○ ۵-۱-۳-۲ عبدالله بن محمد بن عبدالرحمن
- ۵۰ ■ ۲-۳-۲ یهودیان در دوران خلافت
- ۵۰ ○ ۱-۲-۳-۲ عبدالرحمن سوم
- ۵۰ ● ۱-۱-۲-۳-۲ حسدای بن شیروط
- ۵۱ ➤ ۱-۱-۱-۲-۳-۲ راهیابی به دربار
- ۵۲ ➤ ۲-۱-۱-۲-۳-۲ فعالیت های دیپلماتیک
- ۵۷ ➤ ۳-۱-۱-۲-۳-۲ مناسبات حسدای با یهودیان
- ۶۰ ➤ ۴-۱-۱-۲-۳-۲ حسدای و یهودیان خزر
- ۶۴ ➤ ۵-۱-۱-۲-۳-۲ حسدای و دانش پزشکی
- ۶۵ ➤ ۶-۱-۱-۲-۳-۲ ترجمه دیسقوردیس
- ۶۷ ➤ ۷-۱-۱-۲-۳-۲ حسدای و شکوفایی فرهنگی
- ۶۹ ○ ۲-۲-۳-۲ حکم المستنصر
- ۷۰ ○ ۳-۲-۳-۲ هشام دوم

فصل سوم: حیات اقتصادی و تشکیلات دینی یهودیان اندلس

- ۷۲ ● ۱-۳ فعالیت های اقتصادی یهودیان اندلس
- ۷۶ ■ ۱-۱-۳ تجارت برده
- ۷۹ ■ ۲-۱-۳ منسوجات
- ۸۱ ■ ۳-۱-۳ جواهر سازی و کالاهای زینتی
- ۸۲ ● ۲-۳ تشکیلات دینی جامعه یهودی اندلس
- ۸۳ ■ ۱-۲-۳ خاخام اعظم

تیتوس، سردار روم، در سال ۷۰م. به بیت المقدس یورش برد و معبد یهودیان را ویران ساخت. وی در این حمله تعدادی از یهودیان را به اسارت گرفت و به اسپانیا منتقل کرد. زندگی یهودیان در دوران حاکمیت روم بر اسپانیا و پس از تسلط گوت‌ها بر این سرزمین، با فراز و نشیب‌هایی همراه بود. گرویدن گوت‌های آریانی مذهب به آیین مسیحیت کاتولیک، مشکلات تازه‌ای برای یهودیان به وجود آورد. یهودیان با قوانین و مجازات ظالمانه‌ای همچون شکنجه، تبعید، مصادره اموال و فرزندان روبرو شدند. آنان برای رهایی از این وضعیت، در ظاهر به مسیحیت می‌گرویدند اما مخفیانه شعائر مذهبی آیین یهود را انجام می‌دادند؛ همچنین برای کاهش مجازات‌ها و جلوگیری از تصویب قوانین ضدیهودی، به اسقف‌های مسیحی رشوه می‌دادند.

با حمله مسلمانان به آندلس در سال ۹۲ق/۷۱۱م. و سرنگون شدن حاکمیت گوت، یهودیان از ظلم و ستم رهایی یافتند. کمبود نیروهای مسلمان باعث شد تا از یهودیان بومی آندلس برای حفاظت از شهرها کمک گرفته شود. از زمان فتح تا تأسیس خلافت اموی آگاهی‌های پراکنده‌ای درباره یهودیان وجود دارد که بوسیله آن نمی‌توان تصویر روشنی از وضعیت آنان در آندلس ارائه داد. به نظر می‌رسد شورش‌های داخلی آندلس و حملات مسیحیان شمال از یک سو و زندگی آرام و بدون تحول یهودیان از سویی دیگر، موجب شد، نویسندگان آن دوره توجه چندانی به اقلیت یهود نداشته باشند.

در سده ۴ق/۱۰م. حسدای بن شپروط در دربار عبدالرحمن سوم و حکم المَسْتَنْصِر فعالیت می‌کرد. او علاوه بر ریاست اداره گمرک و عقد پیمان‌های صلح با ممالک همجوار به نمایندگی از عبدالرحمن الناصر، به حمایت از علما و دانشمندان یهودی پرداخت. مدارس یهودی در آندلس تأسیس شد و علمای یهودی به تدریس تورات، تلمود و پاسخ‌گویی به سؤالات شرعی یهودیان آندلس پرداختند. این تحولات به تدریج جامعه یهودی آندلس را از مرکزیت فقهی یهود در بغداد مستقل کرد. شعر و ادبیات عبری در این دوره رشد قابل توجهی داشت؛ به طوری که ده‌ها اثر در زمینه‌ی واژگان تورات، ترجمه‌ی تلمود و دستور زبان عبری نگارش یافت و اشعار بسیاری سروده شد. در این پژوهش سعی شده است تا علاوه بر اشاره به پیشینه حضور یهودیان در اسپانیا و وضعیت آنان در دوران حاکمیت

رومیان و گوت‌ها بر این سرزمین، فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آنان از آغاز فتح آندلس تا پایان خلافت امویان در اوایل قرن ۵ق/۱۱م مورد بررسی قرار گیرد.

پیشینه‌ی پژوهش

درباره‌ی تاریخ یهودیان آندلس در دوران حکومت امویان، تاکنون کتابی به زبان فارسی تألیف نشده، اما پژوهش‌های متعددی به زبان‌های عربی و انگلیسی در قالب کتاب، مدخل دایره‌المعارف، پایان‌نامه و مقاله انجام شده است.

الف) مطالعات عربی و فارسی

۱. کتاب

نویسندگان عرب زبان پژوهش‌هایی درباره‌ی تاریخ یهود در آندلس داشته‌اند که تعداد آن در مقایسه با نمونه‌های انگلیسی زبان بسیار کمتر است؛ این موارد عبارتند از: موسوعه الیهود و الیهودیه و الصهیونیه از عبدالوهاب المسیری که در سال ۱۹۹۹م به چاپ رسیده است. این موسوعه اطلاعاتی کلی درباره‌ی تاریخ، فرهنگ، سیاست و اقتصاد یهودیان جهان از آغاز شکل‌گیری این آیین تا قرن بیستم ارائه داده است. در این موسوعه از میان شخصیت‌های یهودی آندلس تا اوایل سده ۵ق/۱۱م. مطالبی درباره‌ی حسدای آمده است؛ مؤلف همچنین آگاهی‌هایی درباره‌ی تعلیم و تربیت یهودیان در این دوره آورده است. یهود الاندلس و المغرب از حییم زعفرانی که توسط احمد شحلان از زبان فرانسوی به عربی ترجمه شده و در سال ۲۰۰۰م به چاپ رسیده است. مؤلف در این کتاب پس از اشاره‌ای کوتاه به یهودیان بغداد، تاریخ یهودیان آندلس را از دوره‌ی ملوک الطوائف تا اخراج آنان از اسپانیا و پراکندگی در ممالک اروپایی و اسلامی مورد مطالعه قرار داده است. تصوف، فلسفه، ادبیات و فرهنگ یهودیان در آندلس پس از سده ۵ق/۱۱م. از مباحث جلد اول این کتاب است. در جلد دوم نیز مؤلف به وضعیت اقتصادی، اجتماعی و مذهبی جامعه‌ی یهود در مغرب پرداخته است.

۲. مقاله

درباره‌ی تاریخ یهودیان آندلس در دوران حکومت مسلمانان، کتابی به زبان فارسی تألیف نشده است؛ اگر چه گزارش‌هایی در برخی منابع تاریخ یهود و آندلس، که به فارسی ترجمه شده، به چشم می‌خورد. مقاله‌های معدودی در این زمینه به زبان فارسی وجود دارد مانند: مقاله‌ی ابراهیم بن یعقوب طرطوشی در جلد دوم دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. این مقاله به هویت ابراهیم و مسیر سفرهای اروپایی او پرداخته اما بخش‌های کمی از گزارش‌های او را که در *المسالك والممالك بکری*، *رؤص المعطار جمیری*، *آثار البلاد قزوینی* آمده را آورده است. مقاله‌ی یهودیان در اسپانیای اسلامی^۱ از ریموند شیندلین که ترجمه‌ی فارسی آن در کتاب میراث اسپانیای مسلمان^۲ چاپ شده، نواقص و کاستی‌هایی در ترجمه دارد که در برخی موارد فهم مطلب را با مشکل مواجه کرده است. این مقاله تاریخ یهودیان را از آغاز فتح اندلس تا اخراج مسلمانان از این سرزمین بررسی کرده و از دوره امویان به شرح حال حسدای و برخی تحولات فرهنگی در جامعه یهود اشاره کرده است.

درباره‌ی یهودیان آندلس سه مقاله به زبان عربی به چاپ رسیده که عبارتند از: *اليهود في الأندلس و المغرب خلال عصور الوسطى* از علی احمد؛ او در این مقاله کلیاتی از وضعیت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی یهودیان مغرب و آندلس را در دوران حاکمیت امویان و ملوک الطوائف بررسی کرده است. *طلب اليهود من المسلمین فتح الأندلس* از یونس خالدی؛ وی در این مقاله به بررسی فرضیه‌ی دعوت یهودیان از مسلمانان برای فتح آندلس پرداخته و آن را نپذیرفته است. مقاله *اليهود في الأندلس* از محمد محمود شبکه که در سه صفحه به طور مختصر درباره‌ی یهودیان آندلس بحث کرده است.

ب) مطالعات انگلیسی

۱. کتاب

تحقیقات جدیدی به زبان انگلیسی درباره‌ی تاریخ یهودیان آندلس انجام شده که این پژوهش‌ها به دلیل استفاده از منابع اسپانیولی و عبری، دارای اهمیت هستند. ای اچ لیندو^۳

-
1. *The jews in muslim spain*
  2. *The legacy of muslim spain*
  3. E. H. Lindo

در اثر خود با عنوان « *the history of the Jews of Spain & Portugal*, London » تاریخ یهودیان اسپانیا و پرتغال را از آغاز سکونت آنان در این نواحی تا اخراج آنان در قرن ۹ق/۱۵م. را مورد مطالعه قرار داده است. جیمز فین^۱ در کتاب « *Sephardim or the History of the Jews in Spain & Portugal*, London » همچون لیندو، تاریخ یهودیان اسپانیا و پرتغال را در همین بازه‌ی زمانی، بررسی کرده است. اثر فین در سال ۱۸۴۱م. به چاپ رسیده است. کتاب « *the History of the Jews in Spain*, Cambridge, Londodn » نوشته دی کاسترو^۲ که در سال ۱۸۴۷م. منتشر شده، به تاریخ این قوم از آغاز سکونت آن‌ها در این سرزمین تا اوایل قرن ۱۲ق/۱۸م. پرداخته است. این سه منبع علاوه بر بررسی وضعیت یهودیان در دوران سلطه گوت‌ها بر اسپانیا و پیش از آن، بیشتر به فعالیت‌های حسدای^۳ در دوران عبدالرحمن الناصر پرداخته‌اند و اطلاعات چندانی درباره‌ی وضعیت اقتصادی و فرهنگی یهودیان در دوران حاکمیت اموی ارائه نداده‌اند.

کتاب « *the Jews of Muslim Spain*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia » اثری سه جلدی از الیاهو اشتور^۳ بود که در دهه‌ی آخر سده ۱۴ق/۲۰م. به چاپ رسیده و نگارنده‌ی رساله تنها به بخش‌هایی از جلد اول این کتاب دسترسی داشته است. نورمن روث^۴ در کتاب « *Jews, visigoths & muslims in medieval spain*, E.J.Brill, Leiden, Netherland, 1994 » به ادبیات یهود در دوره‌ی گوت‌ها و دوره‌ی اسلامی پرداخته است. همچنین از فعالیت‌های اقتصادی یهودیان و مباحث جدلی که میان آنان و مسلمانان در جریان بوده، بحث کرده است. اطلاعات او در این اثر شامل یهودیان در دوره‌ی ملوک الطوائف و مرابطان بوده و مطالب مختصری از یهودیان در دوره‌ی حکومت اموی آورده است. بعضی نویسندگان همچون جاکوب مارکوس^۵ « *The jews in the medieval world*, Hebrew union college press, 1999 »، جان

-
1. James Finn
  2. De Castro
  3. Eliyahu Ashtor
  4. Norman Roth
  5. Jacub marcus

بلومبرگ^۱ « *The jewish world in the middle ages*, KTAV Publishing
 « *Jewish life in the middle ages*, Kessinger^۲ اسرائیل آبراهام
 « *Daily life of the jews in the* » نورمن روٹ « *Publishing, USA*, 2004
 « *Medieval middle ages*, Green Wood Press, 2005 اولیویا کانستبل^۳
 « *Iberia, 1997* » و دنیل فرانک^۴ « *the Jews of Medieval Islam*, University of
 « *Pensylvania Press, 1995* » به بررسی وضعیت یهودیان در سده‌های میانه پرداخته اند
 و در خلال آن به طور گذرا از فعالیت‌های آنان در اسپانیا سخن گفته‌اند. برخی نیز آثاری را
 در زمینه‌ی فرهنگ و ادبیات یهودی تألیف کرده اند که می‌توان از اسپرانزا
 آلفونسو^۵ « *Islamic culture through jewish eyes*, Routledge, New York,
 « *Iberian jewish literature*, Indiana University^۶ » جانان‌دی‌تکتر^۶
 « *Chapter on jewish literature*, » اسرائیل آبراهام « *Press, USA, 2007*
 « *Aspects of Jewish* »^۷ و پائول زارماچ^۷ « *Kessinger Publishing, USA 2004*
 « *Culture in the Middle Ages*, Suny Press, 1979 نام برد که در ضمن مباحث
 خود، به وضعیت ادبی یهودیان آندلس اشاراتی داشته‌اند. گزارش‌های دوزی در
 کتاب « *Spanish Islam*, Kessinger Publishing, USA » و ات در « *A History*
 « *of Islamic Spain, 1992* » درباره‌ی نقش یهودیان در فروپاشی حاکمیت گوت و فتح
 اسلامی آندلس غیر واقعی به نظر می‌رسد؛ زیرا به اعتقاد ایشان، یکی از دلایل اصلی فروپاشی
 سلسله گوت، تعقیب و تفتیش عقاید دینی یهودیان بوده است و معتقدند که یهودیان با
 همکاری هم‌کیشان خود در شمال آفریقا قصد داشتند تا با حمله به اسپانیا، حکومت گوت‌ها
 را نابود کنند؛ این در حالی است که این فرضیه از سوی محققان یهودی مانند نورمن روٹ و
 پژوهشگران مسلمان همچون حسین مونس رد شده است. پن آلن^۸ دانشجوی دانشگاه جورج

-
1. Jon Bloomberg
  2. Israel Abraham
  3. Olivia Constable
  4. Daniel Frank
  5. Esperanza Alfonso
  6. P. Decter, Jonathan
  7. E. Szarmach, Paul
  8. Marilyn Penn Allen

جورج تون در پایان‌نامه‌ی مقطع کارشناسی ارشد که در ماه دسامبر ۲۰۰۸م. با عنوان «*Cultural Flourishing in Tenth Century Muslim Spain Among Muslims, Jews & Christians, Georgetown University, Washington D.C, 2008*» دفاع شده، به شکوفایی فرهنگی اسپانیای اسلامی در قرن ۴ق/۱۰م. در میان مسلمانان، یهودیان و مسیحیان پرداخته است.

۲. دائره المعارف

دائرة المعارف جودائیکا «*Encyclopedia judaica, Macmilan Reference*» و «*USA, Encyclopedia of Jews in the Islamic world, Brill, Leiden, 2010*» در مدخل‌های متعددی به شخصیت‌های یهودی و فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی، مذهبی و علمی جامعه یهود در اسپانیا پرداخته‌اند. آگاهی‌های که این دائره المعارف‌ها درباره‌ی فرهنگ و مذهب یهودیان آندلس ارائه داده‌اند، در مقایسه با اطلاعات سیاسی و اقتصادی آن، از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا مطالب سیاسی این مدخل‌ها، به ویژه نقش یهودیان در فتح آندلس، از منابع اسلامی گرفته شده است. ویژگی این آثار، استفاده از منابعی انگلیسی، اسپانیایی و عبری زبان است که بیشتر آن‌ها در ایران موجود نیست و تنها از طریق اینترنت می‌توان به تعدادی از منابع انگلیسی دست یافت.

۳. مقاله

به زبان انگلیسی نیز چندین مقاله نگارش یافته که می‌توان به مقاله‌ی «*A History of the Jews in Medieval Muslim and Christian Spain*» از جین جربر^۱ و مقاله‌های «*The Jews of Medieval Spain*» و «*Jewish life in Spain*» اشاره کرد. در این سه مقاله ده‌ها منبع انگلیسی برای تحقیق در زمینه‌ی تاریخ، سیاست، اقتصاد، فرهنگ و جامعه‌ی یهودیان از دوران سلطه گوت‌ها بر اسپانیا تا اخراج یهودیان از این سرزمین در سده ۹ق/۱۵م. معرفی شده است.

---

1. Jane Gerber

معرفی منابع

در منابع عربی تاریخ آندلس مانند *نَفْحُ الطَّيِّبِ مَقْرِيّ*، *ترصیع الاخبار* عذری، *النَّبِيَانُ الْمُعْرَبِ* ابن عذاری، *اخبار مجموعه فی فتح الأندلس*، *تاریخ افتتاح الأندلس* ابن قوطیه، *تاریخ الأندلس* ابن کردبوس، مطالب پراکنده ای از حضور یهودیان در شهرها و همکاری آنان با مسلمانان در حفاظت از فتوحات به چشم می خورد. در کتاب‌هایی مانند *تاریخ قضاة الأندلس* نباهی، *معیار المغرب ونشریسی و المغرب فی حلی المغرب* ابن سعید آندلسی نیز موارد معدودی درباره‌ی رسیدگی به اختلافات یهودیان در محاکم قضایی مسلمانان آمده است. در برخی کتاب‌ها همچون *نَفْحُ الطَّيِّبِ وَ الذَّخِيرَةُ فِی مَحَاسِنِ اَهْلِ الْجَزِيرَةِ*، آگاهی‌های بیشتری درباره‌ی یهودیان در دوران ملوک الطوائف وجود دارد. در *عُیُونُ الْأَنْبَاءِ* ابن ابی أصیبغ و *طبقات الامم* قاضی صاعد آندلسی به فعالیت‌های علمی و پزشکی *حَسَدَائِ بْنِ شَیْرُوْط* پرداخته‌اند. در منابع جغرافیایی مانند *المَسَالِكُ وَالْمَمَالِکُ بَکْرِي* و *رَوْضُ الْمُعْطَارِ حِمِیْرِي* نیز بخش‌هایی از گزارش‌های ابراهیم بن یعقوب طرطوشی، جهانگرد یهودی قرن ۴/۱۰م. را آورده‌اند. علاوه بر آن *حِمِیْرِي* از حضور یهودیان در برخی از شهرهای آندلس نیز سخن گفته است. در مجموع منابع تخصصی تاریخ آندلس حاوی مطالبی درباره‌ی همکاری یهودیان با مسلمانان در فتح اندلس، حضور آنان در برخی از شهرها و اشاره‌هایی کوتاه درباره اقدامات حسدای است اما درباره‌ی وضعیت فرهنگی و اقتصادی یهودیان در دوره‌ی حکومت اموی مطلبی ندارند.

پرسش‌های اساسی

۱. یهودیان در عرصه‌ی سیاست آندلس (تا پایان خلافت اموی) چه نقشی ایفا کردند؟
۲. چه عاملی باعث شد تا یهودیان در بیشتر فعالیت‌های اقتصادی، حضور داشته باشند؟
۳. در فعالیت‌های علمی آندلس در دوره اموی، یهودیان چه سهمی داشتند؟

فرضیه‌ها

۱. در جریان فتح آندلس، یهودیان در حفاظت از فتوحات به مسلمانان یاری رساندند. پس از فتح تا آغاز دوره خلافت امویان در سده ۴/۱۰م مطالب پراکنده‌ای از فعالیت‌های سیاسی یهودیان وجود دارد. از آغاز دوره‌ی خلافت اموی آگاهی‌های بیشتری درباره‌ی فعالیت‌های سیاسی یهودیان ثبت شده است. مهمترین شخصیت سیاسی این دوره، *حَسَدَائِ بْنِ شَیْرُوْط* است. وی در ابتدا به عنوان پزشک به دربار

عبدالرحمن الناصر راه یافت. علاوه بر این او رئیس اداره‌ی گمرکات نیز بود و گاهی به نمایندگی از الناصر با حکام ممالک همجوار پیمان صلح می‌بست.

۲. سابقه‌ی طولانی یهودیان در تجارت برده، تمایل حکام اموی در استفاده از بردگان در دستگاه اداری، نظامی و حرم‌سرا و فقدان قوانینی که برده داری یهودیان را محدود کند، باعث شد تا این تجارت، سود هنگفتی را برای آنان به ارمغان آورد.

۳. همان‌گونه که حکام اموی درصدد بودند تا از وابستگی علمی به شرق جهان اسلام رهایی یابند، برای اقلیت‌های یهودی نیز این فرصت را فراهم آوردند تا خود را از جامعه‌ی یهودی بغداد مستقل کنند. در این دوره با حمایت حسدای بن شیپروت فعالیت‌های علمی و مذهبی جامعه‌ی یهود در اسپانیای اسلامی رونق گرفت. حضور علمای یهودی همچون موسی بن حنوخ باعث شد تا یهودیان برای کسب آگاهی درباره احکام شریعت یهود، وابسته به بغداد نباشند. ترجمه‌ی تلمود به زبان عربی، تألیف اولین فرهنگ لغت درباره‌ی واژگان تورات و نگارش چندین کتاب در زمینه‌ی دستور زبان عبری از پژوهش‌هایی است که در این دوره انجام شده است.

ضرورت پژوهش

هدف تحقیق، آگاهی از نقش سیاسی-اقتصادی و فرهنگی اقلیت یهودی ساکن در آندلس و میزان تأثیرگذاری آن‌ها در رویدادها و تحولات آندلس از آغاز فتح تا پایان خلافت اموی است. از آن جایی که درباره‌ی تاریخ یهودیان آندلس، اثری به زبان فارسی وجود ندارد، انجام این پژوهش می‌تواند بخشی از کمبود اطلاعات (به زبان فارسی) را در این زمینه جبران کند.

روش پژوهش

در این رساله سعی شده تا از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شود. شیوه‌ی گردآوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه‌ای، یعنی استفاده از کتب، مقالات، دانشنامه‌ها و ... بوده و در کنار آن به منابع دیجیتالی (سایت‌های تخصصی) مراجعه شده است.

ساختار پژوهش

این رساله شامل چهار فصل است که فصل اول آن در بردارنده‌ی کلیاتی درباره تاریخچه‌ی سکونت یهودیان در اسپانیا و وضعیت آنان در دوران حاکمیت گوت‌ها است. در فصل دوم، جایگاه یهودیان در فتح آندلس، پراکندگی جمعیت یهودی در شهرها و وضعیت یهودیان در دوران والیان، امارت و خلافت، از جمله شرح حال حسدای بن شپروط و فعالیت‌های سیاسی، فرهنگی و پزشکی مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل سوم راجع به تشکیلات مذهبی جامعه‌ی یهود و فعالیت‌های اقتصادی یهودیان بحث شده و در فصل آخر به فعالیت‌های فرهنگی علمای یهودی در حوزه‌ی تورات، زبان و ادبیات عبری و جغرافیا پرداخته شده است.

بدون شک این پژوهش کامل نیست و نقایصی در بردارد؛ زیرا نگارنده به تمامی منابع انگلیسی دست نیافته است؛ همچنین به دلیل عدم آشنایی با زبان عبری و اسپانیایی، نتوانسته به طور مستقیم از این منابع استفاده کند؛ گرچه منابع انگلیسی در پژوهش‌های خود از متون عبری و اسپانیایی زبان استفاده کرده‌اند.

این تحقیق اگر چه به جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و علمی یهودیان آندلس تا پایان خلافت امویان در آغاز سده ۱۱/ق م. پرداخته اما به همه‌ی پرسش‌های موجود در این زمینه پاسخ نمی‌دهد؛ زیرا به مباحثی همچون آداب و رسوم، خوراک، پوشاک، معماری و روابط درون‌گروهی یهودیان با یکدیگر نپرداخته است. یکی از دلایل اشاره نکردن به این مباحث، کمبود منابع در این باره است؛ البته از آغاز دوران ملوک الطوائف مطالب بیشتری در این زمینه به چشم می‌خورد. امیدوارم تا این پژوهش زمینه‌ای را برای پژوهش‌های کامل‌تر فراهم آورد و با بررسی وضعیت یهود در دوران ملوک الطوائف، مرابطان و موحدان بتوان به یک چشم انداز کلی از وضعیت جامعه‌ی یهود در آندلس و تعامل آن‌ها با مسلمانان دست یافت.

محدودیت‌های پژوهش

بعضی منابع همچون ترصیع الاخبار عذری و یهود الأندلس و المغرب از حیث زعفرانی در کتابخانه‌های مطرح در سطح کشور همچون کتابخانه‌ی ملی ایران و آستان قدس رضوی

کتابخانه‌های دانشگاهی همچون کتابخانه‌ی دانشگاه تهران و دانشگاه فردوسی موجود نبود و از طریق مکاتبه با کتابخانه‌ی مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی بر آن‌ها دست یافتیم. بخش قابل توجهی از منابع انگلیسی در کتابخانه‌های معتبر ایران موجود نبود که این منابع نیز پس از دانلود یا تصویر برداری از سایت Google Book و JPS.ORG^۱، چاپ شد و مورد استفاده قرار گرفت.

فصل اول

تاریخچه‌ی حضور یهودیان در اسپانیا پیش از فتح اسلامی

۱-۱ یهودیان در اسپانیا پیش از میلاد مسیح

مدت‌ها پیش از سلطه‌ی گوت‌ها، اسپانیا به مدت سه قرن زیر سیطره‌ی رومیان قرار داشت. در اوایل قرن پنجم میلادی ژرمن‌ها بر بخش غربی امپراتوری روم استیلا یافتند. آن‌ها این متصرفات را بین خود تقسیم کردند که در این میان اسپانیا نصیب گوت^۲‌ها شد^۳. گوت‌ها در سال ۴۱۴م. پس از ورود به اسپانیا، شمال شرقی این کشور (طَرَّكُونَه^۴) را تصرف کردند. میان حکومت گوت‌ها و مردم وحدت واقعی وجود نداشت؛ زیرا ایشان مذهب آریانیسم^۵ داشتند، در حالیکه اکثریت سکنه‌ی بومی را مسیحیان کاتولیک تشکیل می‌دادند. در سال

---

1 . Jewish Publication Society of America

2. Goths

۳ . عنان، عبدالله، *دولة الاسلام فی الأندلس* (العصر الاول- القسم الاول)، ص ۲۷-۲۸. انتشارات کیهان این کتاب را در سال ۱۳۶۶ش. با ترجمه عبدالمحمد آیتی و عنوان *تاریخ دولت اسلامی در آندلس* به چاپ رساند.

4. Tarragona

۵ . آریانیسم یا مذهب آریانی شعبه‌ای از کلیسای ارتدوکس شرقی بود که در قرن چهارم میلادی بوسیله آریوس، اسقف مسیحی اسکندریه‌ی مصر پدید آمد. وی معتقد بود که پدر (خدا)، پسر (عیسی) و روح القدس از نظر ذات و جوهر یکسان نیستند بلکه تنها پدر، ازلی بوده و پسر، مخلوق پدر است. فضایی، سیر تحولی دین‌های یهود و مسیح، ص ۳۰۴؛ عیسی به عنوان میانجی آفرینش، خلق شده و به سبب فضایل خویش توانسته تا مقام «پسر خدا» را از جانب پروردگار دریافت کند. هینلز، ترجمه ع. پاشایی، *فرهنگ ادیان جهان*، ص ۲۵

۵۸۹م. پادشاه و اشراف، آیین خود را رها کرده و به مسیحیت کاتولیک گرویدند.^۱ آنان به مدت سیصد سال بر اسپانیا فرمانروایی کردند. اقطاع و اراضی وسیعی در اختیار داشتند و فرمانروایان و اشراف از میان ایشان برگزیده می‌شدند. در کنار گوت‌ها، کشیشان مسیحی بودند که شاه و اشراف را زیر نفوذ معنوی خود داشتند. آن‌ها با استفاده از نفوذ خود، قوانین و نظاماتی را به نفع خود تنظیم نمودند و نحوه‌ی تفکر کلیسا را بر حکومت تحمیل کردند. در طول این مدت، بخش عمده‌ای از جامعه اسپانیا در نهایت محرومیت و بینوایی به سر می‌برد؛ انواع ستم و تجاوز را تحمل می‌کرد و به جای طبقات ممتاز، بار مالیات را به دوش می‌کشید و در مزارع اشراف و روحانیان مسیحی، با رنج فراوان به بیگاری گرفته می‌شد.^۲ یکی از گروه‌هایی که در اسپانیا از ظلم و ستم گوت‌ها رنج می‌بردند، یهودیان بودند.

پیش از بیان وضعیت یهودیان در دوران گوت‌ها، به تاریخچه‌ی حضور آنان در اسپانیا پرداخته می‌شود. در این بخش تمامی نظرات منابع اسلامی و غیر اسلامی در این باره ذکر شده و مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. درباره‌ی سابقه‌ی سکونت یهودیان در اسپانیا، در منابع غیر اسلامی، مطالب متعددی ذکر شده است. ولی در منابع اسلامی تنها یک مورد به چشم می‌خورد که مضمون آن چنین است:

« اشبان بن طیطش از اولاد طوبیل بن یافث بن نوح، از پادشاهان اسپانیایی (که از اِسْبِیْلِیّه^۳ بوده) پس از تسلط بر اَندَلُس، با کشتی بیت المقدس رفت و آن شهر را ویران نمود. او در این حمله صد هزار یهودی را کشت و صد هزار یهودی را تبعید کرد و صد هزار یهودی را نیز اسیر کرد. علاوه بر این سنگ‌های مرمر آن را به اِسْبِیْلِیّه، ماردّه^۴ و باجه^۱ منتقل کرد^۲ ».

---

1. M. Watt & p. Cachia, *A History of Islamic Spain*, p. 10

کتاب *A History of Islamic Spain* با عنوان «اسپانیای اسلامی» و ترجمه محمد علی طالقانی در سال ۱۳۵۹ش. توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب چاپ شده است.

۲. عنان، (العصر الاول - القسم الاول)، ص ۳۰

3. Seville

۴. ماردّه (Merida) شهری واقع در جنوب نهر بَطْلُیوس. ابوالفداء، *تقویم البلدان*، ص ۱۷۳؛ (این اثر با

ترجمه عبدالمحمد آیتی، توسط انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در ۱۳۴۹ش به چاپ رسید)

این روایت صحیح نیست؛ زیرا آنچه در مورد آمار جمعیت یهودیان اسپانیا در این منابع ذکر شده، غیر واقعی به نظر می‌رسد. ضمناً منظور از اشبان در منابع اسلامی همان «هیسپان^۳» است که آثار غربی به آن اشاره کرده‌اند؛ زیرا منابع اسلامی و غیر اسلامی اتفاق نظر دارند که اشبان یا هیسپان در جریان نابودی بیت المقدس توسط بخت النصر (بنیان گذار امپراتوری کلد^۴) در ۵۸۶ ق.م. حضور داشته است.^۵ البته پژوهشگران اسلامی بر این عقیده‌اند که داستان‌هایی که درباره اشبان وجود دارد، جزء افسانه و اساطیر است.^۶

منابع غیر اسلامی تاریخچه‌ی حضور یهودیان در اسپانیای پیش از فتح اسلامی را به دو دوره‌ی پیش و پس از میلاد مسیح تقسیم کرده‌اند. گزارش‌هایی که تاریخ استقرار آنان را به پیش از میلاد می‌رساند، غیر واقعی بوده و با افسانه درآمیخته است؛ زیرا مدارک معتبری برای دفاع از آن وجود ندارد. اما روایاتی که این حضور را مربوط به پس از میلاد مسیح می‌-

Beinart, Merida, Encyclopedia judaica, Vol. 14; p. 65

۱. از شهرهای قدیمی آندلس که با قُرطَبه صد فرسخ فاصله داشت. حِمیری، رَوْضُ الْمَعْطَارِ، ص ۷۵
۲. عذری، ترصیح الاخبار، ص ۹۷؛ بگری، الْمَسَالِكُ وَالْمَمَالِكُ (جُغْرَافِيَّةُ الْأَنْدَلُسِ وَارُوبَا)، ص ۱۰۹-۱۱۰؛ ابن عذاری، البیان المغرب، ج ۲، ص ۲؛ حِمیری، ص ۳۳ و ۵۹ و ۳۸۱؛ ابن الکردبوس، تاریخ الّاندلس، ص ۱۳۹؛ مَقْرِي، نَفْحُ الطَّيْبِ، ج ۱، ص ۱۳۵

3. Hispan

۴. کلدانیان آرامیانی هستند که در کلد، شهری واقع در جنوبی ترین بخش دلتای دجله و فرات سکونت داشتند. این واژه برای اشاره به قومی که از ابتدای قرن ۱۱ ق.م نفوذ و قدرت پیدا کردند، استفاده می شود. کلدانیان- در قرن هفتم ق.م با یاری حوریان حکومت آشور را سرنگون نمودند و بنیان امپراتوری جدید کلد را گذاشتند. یکی از مهم ترین پادشاهان این امپراتوری، بخت النصر (۶۰۵-۵۶۲ ق.م) بود که امپراتوری عظیمی بوجود آورد که از آشور تا مرزهای مصر امتداد داشت. او در سال ۵۸۶ ق.م به قدس حمله کرد و هیکل را ویران نمود و شماری از یهودیان را به اسارت گرفت و آنان را به بابل انتقال داد. مسیری، موسوعه اليهود و اليهودیه و الصهبونیه، ج ۴، ص ۹۵ (این کتاب با عنوان دائره المعارف یهود، یهودیت و صهبونیسیم در سال ۸۲-۸۳ توسط موسسه فرهنگی مطالعات و پژوهشهای سیاسی خاورمیانه ترجمه شد).

۵. عذری، ص ۹۷؛ حِمیری، ص ۵۹

Lindo, History of the Jews of Spain & Portugal, p.5

۶. عبدالرحمن حجی، الْمَسَالِكُ وَالْمَمَالِكُ (جُغْرَافِيَّةُ الْأَنْدَلُسِ وَارُوبَا) پاورقی ص ۱۱۰

داند، به واقعیت نزدیک تر است. در اینجا به روایت‌هایی که قدمت حضور یهودیان را به پیش از میلاد مسیح می‌رساند، اشاره خواهد شد.

برخی گزارش‌ها سابقه‌ی حضور یهودیان در اسپانیا را به زمان سلیمان نبی(ع)، می‌رسانند؛ از جمله گفته شده که آنان در آن زمان سکونتگاه‌هایی را در تَرشیش^۱ یا طَرطُوشَه^۲، ایجاد کردند؛ زیرا سلیمان هر سه سال، یکبار به به تَرشیش می‌آمد و از آنجا طلا، نقره، عاج و طاووس با خود می‌برد^۳. این در حالی است که طبق نقلِ منابع اسلامی، تَرشیش، نام قدیمی تونس^۴ بوده و بدین ترتیب، احتمال حضور یهودیان در اسپانیا در دوران دوران سلیمان، غیر ممکن بوده است. همچنین منابع غیراسلامی قدمت حضور یهودیان در طَرطُوشَه را، قرن اول میلادی دانسته و آورده‌اند که سنگ قبری مربوط به سده اول میلادی در این شهر پیدا شده که بر روی آن مطالبی به سه زبان لاتینی، یونانی و عبری نقش بسته بود؛ این سند می‌تواند گواهی بر حضور یهودیان در این شهر پس از میلاد مسیح باشد نه در دوران سلیمان نبی(ع)^۵.

تعدادی از مورخان اسپانیایی، تاریخ استقرار یهودیان در اسپانیا را پس از نابودی اول معبد سلیمان در سال ۵۸۶ ق.م. در جریان تصرف بیت المقدس می‌دانند. بنابر این نظریه، هیسپان و فیروس^۶ پس از تصرف این شهر، تعدادی از یهودیان را به اسپانیا بردند. عده ای نیز معتقدند هفتاد سال پس از ویرانی اول معبد، یعنی زمانی که کوروش هخامنش آزادی را به یهودیان برگرداند، این انتقال به اسپانیا رخ داده است^۷. بینارت با استناد به تفسیر اسحاق اسحاق آبرابانل^۸ بر کتاب شاهان^۹، بیان می‌کند که اولین ساکنان یهودی طَلِيطْلَه^{۱۰}، اسرایی

1. Tarshish
2. Tortosa
3. Lindo, p.1

۴. بَکْرِي، الْمَسَالِكُ وَالْمَمَالِكُ، ج ۲، ص ۲۱۱؛ حَمِيرِي، ص ۱۳۲

5. Gold Shlag, Encyclopedia Judaica, Tortosa, Vol.20, p.60
6. Pyrrhus
7. Lindo, p.5
8. Isaac Abrabanel
9. Book of the King
10. Toledo

از قبایل یهودا و بنیامین بودند که همراه با هیسپان و فیروس به این شهر آمده بودند.^۱ این مورخان همچنین مدعی‌اند که بسیاری از شهرهای مهم اسپانیا همچون طَلَيْطَلَه در سال ۵۰۰ق.م. توسط یهودیان پایه‌گذاری شده است.^۲ بدین ترتیب اسامی بسیاری از شهرهای اسپانیا، از فرهنگ عبری سرچشمه گرفته مثلاً واژه طَلَيْطَلَه از تولدوت^۳ به معنای آوارگی و سرگردانی مشتق شده است؛^۴ در حالی که این اشتقاق مربوط به زبان ها و گویش های همجنس و هم ریشه عربی- فنیقی است نه تکرار اسامی.^۵ برخی نیز برای اثبات حضور قدیمی یهودیان در اسپانیا در پیش از میلاد به این داستان متوسل شده‌اند که وقتی عیسی رسالت خود را در میان بنی اسرائیل در بیت المقدس آغاز کرد، فریسیان^۶ در صدد قتل او برآمدند. بر اساس این داستان فریسیان، در نامه ای خطاب به کنیسه طَلَيْطَلَه، نظر آن ها را در این باره جویا شدند. کنیسه طَلَيْطَلَه تشکیل جلسه داد و با استناد به شواهد یکی از کاهنان یهودی اسپانیا که در بیت المقدس شیوه زندگی و معجزات عیسی را دیده بود، پاسخ داد که یهودیان اسپانیا به برادران دینی خود در بیت المقدس اجازه این اقدام را نمی‌دهند.^۷ این داستان‌سازی تا جایی پیشرفت که برخی مدعی شدند، یهودیان اسپانیا در سال ۳۳۳.م. نمایندگانی به بیت المقدس فرستاده تا اعتراض شفاهی یهودیان طَلَيْطَلَه و اسپانیا را به آن‌ها برسانند و از این طریق از اقدام فریسیان برای اعدام عیسی جلوگیری کنند. حتی ادعا شده که پس از مصلوب‌شدن عیسی، رئیس کنیسه طَلَيْطَلَه نمایندگانی را به همراه نامه‌هایی

---

1. Beinart, *Encyclopedia Judaica, Seville*, Vol.18, p.325

2. Lindo, p.5

3. Toledo

4. Finn, *Sephardim*, p.18

5. Ibid, p.20

۶. فریسیان یکی از فرق کلامی یهود بودند که به قیامت و زنده شدن مردگان ایمان داشته و می گفتند. وظیفه مردم آن است که به تورات و شریعت موسی وفادار مانده و صورت دین را بدون هیچ تأویل و تفسیری حفظ کنند. از این رو توصیه می کردند که کتب قدیمه و صحف انبیاء را به دقت باید مطالعه نمود و دستورها و قواعد شرعی- اخلاقی ایشان را کاملاً متابعت کرد و جزئیات آداب و مناسک مذهبی را به جا آورد تا به حق واصل شد. بر این اساس، فریسیان می کوشند تا همکیشان خود را از پیروی عقاید فلسفی و فرهنگی بیگانگان بازدارند و هرگونه تفسیر و تعبیر ظواهر احکام تورات و مناسک و سنن قدیمی را با افکار دیگران، نوعی کفر و ارتداد می شمردند. فضایی، صص ۱۵۹-۱۶۰

7. De Castro, *the History of the Jews in Spain*, pp.6-7

خطاب به مریم و پترس مقدس به بیت المقدس فرستاد و از آن‌ها درخواست کرد تا عقیده مسیحیت را به این دو نفر بیاموزند.^۱

این نامه به این دلیل صادر شد تا تنفر و انزجار مسیحیان از یهودیان را کم کند و در واقع تلاشی در جهت کاهش مجازات‌هایی باشد که یهودیان در دوران جدید توسط کلیسا متحمل می‌شدند؛^۲ زیرا قرن‌ها بعد زمانی که مسیحیان قصد اخراج یهودیان از شهر طَلَيْطَلَه را داشتند، یهودیان به نامه‌هایی که توسط اسقف‌های قدیمی نوشته شده بود متوسل می‌شدند. در آن نامه‌ها شهادت داده شده بود که این یهودیان در جریان به صلیب کشیده شدن عیسی، اسپانیا را ترک نکرده‌اند و در آن مراسم نیز حضور نداشته‌اند.^۳

دی کاسترو می‌نویسد که استرابون جغرافی‌دان یونانی، از پراکندگی و آوارگی یهودیان در نقاط مختلف جهان سخن گفته، ولی اشاره‌ای به اسپانیا نکرده است.^۴ بعضی نویسندگان نیز معتقدند که اطلاعاتشان درباره سکونت‌گاه‌های یهودیان اسپانیا تحت تأثیر اشتباهات بزرگی قرار گرفته است؛ زیرا به داستان‌ها و افسانه‌هایی اعتماد شده که توسط افراد جاهل و یا بر اساس اسناد جعلی نقل شده است. انگیزه‌ی ایجاد چنین افسانه‌ها و داستان‌هایی، یا حاصل از انگیزه‌های منفعت طلبانه و یا حاصل از ادعاهای نادرست برخی نویسندگان بوده که گفته‌اند: بخت النصر پس از ویرانی بیت المقدس و حمله به مصر، به اسپانیا یورش برد و تعداد زیادی از یهودیان را در آن‌جا اسکان داد؛ در نتیجه شهرهایی همچون اِشْبِيلِيَه و طَلَيْطَلَه و ... تأسیس شد. علاوه بر این مورخان درباره فتوحات بخت النصر و ارتش او سخن گفته‌اند؛ اما اشاره‌ای به فتح اسپانیا بوسیله بخت النصر نکرده‌اند.^۵

در پایان این قسمت نتیجه گرفته می‌شود که گزارش‌هایی که حضور یهودیان در اسپانیا را در پیش از میلاد مسیح اثبات می‌کند، رنگ و بویی افسانه‌ای دارد؛ زیرا تمامی فرضیاتی که در این زمینه مطرح شده، توسط پژوهشگران رد شده است.

---

1. De Castro, *the History of the Jews in Spain*, p.14

2. Ibid, p.11

3. Finn, p.18

4. Ibid, p.18

5. De Castro, pp.4-5

۱-۲ یهودیان در اسپانیا پس از میلاد مسیح

حضور یهودیان در اسپانیا پس از میلاد مسیح، به دو دوره‌ی پیش و پس از سلطه‌ی گوت‌ها تقسیم می‌شود. درباره‌ی حضور یهودیان در اسپانیای پیش از میلاد مسیح نظرات مختلفی توسط محققان مطرح شده که در اینجا به آن اشاره خواهد شد.

۱-۲-۱ یهودیان در اسپانیا پیش از سلطه‌ی گوت‌ها

بر اساس ادعای برخی مورخان، انتقال یهودیان به اسپانیا پس از نابودی معبد دوم^۱ (۷۰م)، بوسیله تیتوس^۲ پسر وِسپسیان^۳ (حک ۶۹-۷۹م) رخ داده است. گفته شده که تیتوس در حمله به بیت المقدس بعضی خاندان‌های معروف و بزرگ یهودی همچون یهودا و بنیامین را به اسارت درآورد و به اسپانیا منتقل کرد. در این دوره بسیاری از یهودیان در شهر ماردّه سکونت یافتند.^۴ در آثار یهودیان سده میانه آمده که تیتوس به درخواست حاکم ماردّه، تعدادی از نجیب‌زادگان و اشراف یهودی بیت المقدس را به اسپانیا گسیل داشت. البته این گزارش مشکوک بوده و توسط منابع غیر یهودی تأیید نشده است؛ زیرا احتمال می‌رود این گونه داستان‌ها توسط یهودیانی ساخته شده که قصد داشتند، نسب خود را به نجیب‌زادگان یهودی قرن یکم میلادی برسانند و خود را از نسل آنان قلمداد کنند.^۵ در نقلی دیگر آمده

---

۱. معبد هرود، معبدی است که هرود آن را بنا کرد. هرود حاکمی بود که از سوی دولت روم در سال‌های

۴-۲۷ق.م تعیین شد؛ به همین دلیل هیکل ساخته او را هیکل دوم می‌نامند. مسیری، ج ۴، ص ۱۷۰

۲. تیتوس (Titus) (حک. ۷۹-۸۱م) سردار رومی و پسر وِسپسیان؛ نیروهای روم را در استان یهودیه روم در سال ۷۰م. فرماندهی کرد و پس از ۵ ماه بر قدس استیلا یافت. او پس از استیلا بر قدس معبد را ویران کرد. در

ادبیات صهیونیستی تیتوس مسئول پراکندگی و آوارگی یهودیان معرفی می‌شود. مسیری، ج ۴ ص ۲۱۷

۳. وِسپسیان (Vespasian) (حک. ۶۹-۷۹م). نرون امپراتور روم او را در سال ۶۷م. برای سرکوبی شورش یهودیان برگزید. او در طول یک سال بر جلیل، شرق اردن و ساحل فلسطین استیلا یافت؛ اما پس از شنیدن

خبر مرگ نرون، به روم بازگشت و امپراتور شد و تیتوس حمله او را کامل کرد. مسیری، ج ۴ ص ۲۱۷

4. Lindo, p.6

5. Lowenly, *a Vanished World*, p.95